

BERGSMÄN

Bönder med många järn i elden

Uppsats för fortsättningskurs C
i etnologi
Uppsala universitet
Vårterminen 1985
Svante Forenius
Västmanlands-Dala nation

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1	INLEDNING OCH SYFTE.....	1
2	HISTORIK.....	2
	2.1 Malmtäkt och -smältning.....	2
	2.2 Osmundjärn.....	3
	2.3 Stångjärnssmidets genombrott.....	4
	2.4 Förbud mot hammarsmedjor.....	6
	2.5 Förbud mot köp av bergsmanshemman.....	8
	2.6 Förlagssystemet.....	9
	2.7 Handelsfrihet.....	10
	2.8 Slutet för bergsmännen.....	10
3	ORGANISATION OCH ÄGANDESKAP.....	12
4	ARBETSÅRET OCH HYTTARBETET.....	16
5	BERGSMÄNS RELATIONER TILL NÅGRA NÄRSTÅENDE BEFOLKNINGSGRUPPER..	19
	5.1 Bergsmän - bönder.....	19
	5.2 Bergsmän - brukspatroner.....	20
6	BERGSMANSBYN.....	22
	6.1 Byn och dess läge.....	22
	6.2 Bergsmansgårdarna.....	24
	6.2.1 Bergslagskaminerna.....	27
	6.2.2 Slagg som byggnadsmaterial.....	28
7	DRÄKT OCH INSIGNIER.....	29
	7.1 Bergsmansdräkten.....	29
	7.2 Bergsmansyxorna.....	31
8	FESTTRADITIONER.....	33
9	SAMMANFATTNING.....	37
	KÄLLOR OCH LITTERATUR.....	39
	Förkortningar.....	41

1 INLEDNING OCH SYFTE

Bergshanteringen har sedan medeltiden haft stor betydelse i svenskt näringsliv. Det är främst produktionen av järn, periodvis också koppar, som varit viktig för exporten. Järnhanteringen sköttes länge av bergsmän. Produktionen skedde under hantverksmässiga former vid många små anläggningar, utspridda över stora delar av landet men främst inom Bergslagen.

I den bergshistoriska litteraturen finns beskrivningar av den tekniska utvecklingen, åtminstone de senast seklerna. Inom arkeologin pågår också flera projekt där man försöker ta reda på mera om vilken teknik som användes tidigare - både under förhistorisk tid, medeltid och senare.

Inom kopparhanteringen dominerade Falun helt, medan Sala intog en särställning beträffande silvret. Produktionen i Falun och Sala skilde sig från järnproduktionen dels genom en annorlunda organisation, med splittrad ägarstruktur och större statlig inblandning, dels genom mera invecklade framställningsprocesser. Jag har därför valt att nästan uteslutande behandla järnbergsmännens förhållanden. Därvid utesluter jag uppgifter om produktionsstorlek och exportandelar, eftersom dessa är lätt tillgängliga på annat håll. Geografiskt har uppsatsen en viss tyngdpunkt i Norbergs bergslag.

I uppslagsböcker definieras bergsmän som innehavare av bergsmanshem, med skyldighet att idka gruv- eller hytt drift mot att de i gengäld åtnjöt vissa skattelättnader.

Syftet med denna uppsats är att ge en bild av bergsmännen och deras levnadsvillkor. Vidare vill jag förklara bakgrunden och förutsättningarna för den speciella kultur som växte fram i Bergslagen, i och med att bergshanteringen utvecklades. Jag vill också visa hur myndigheternas agerande påverkade utvecklingen från Gustav Vasas tid fram till den tid då bergsmännen spelat ut sin roll inom svensk bergshantering. Eftersom bergsmännen tillhörde den stora grupp bönder som vid sidan av jordbruk och boskapsskötsel också hade en binäring vill jag visa hur variationsrikt arbetsåret kunde vara i en bergsmansby.

2 HISTORIK

2.1 Malmtäkt och -smältning

Konsten att framställa järn ur malm har i vårt land varit känd sedan några sekler f. kr. Den malm som först utnyttjades var myrmalm tidigt följt av sjömalms. Dessa malmtyper bildas på botten i vissa vattendrag och eftersom de återbildas kan malmtäkt ske flera gånger på samma plats. Myrjärnshanteringen var spridd över stora delar av landet. I Dalarna och angränsande landskap smältes myrmalm ännu på 1800-talet (Pettersson 1982, s. 132 f). Sjömalm användes i Småland industriellt en bit in på 1900-talet (Naumann 1922, s. 160).

Bergmalm utvinns ur dagbrott eller gruvor. Utö järngruvor i Stockholms skärgård är de äldsta kända i landet. Den första brytningen av Utömalm anses ha skett redan under 1100-talet. (Söderberg 1953, s. 190.)

Gruvbrytningen skedde genom tillmakning. Vid tillmakning tänder man ett bål av ved som staplats mot berget. Detta spricker vid upphetningen och avkylningen och lösa bitar kan knackas loss. Ibland användes vatten för att få en snabb och kraftig avkylning. Den första gång krut kom till användning i bergsbruket i vårt land var vid silvergruvan i Nasafjäll där brytning ägde rum åren 1635-1659 (Tillhagen 1981, s. 83). Det dröjde dock långt över ett sekel innan krutet helt slog ut tillmakningen.

Smältningen av malmen ägde ursprungligen rum i lerklädda gropar i marken. Endast naturligt luftdrag utnyttjades för lufttillförseln. Så småningom växte ugnarna på höjden och luften pumpades in med hjälp av hand- eller trampdrivna blåsbälgar. Sådana ugnar kallas blästerugnar. Redan under medeltiden började man utnyttja vattenkraft till blåsbälgnas drift. Därmed hade utvecklingen nått fram till hyttan. (Söderberg 1953, s. 194.)

Hytta och masugn är benämningar på större ugnar för malmsmältning. Begreppen används ofta synonymt, men betydelsen kan skifta något. Med masugn avses i regel bara själva ugnsanläggningen. Hytta kan förutom ugnen också inbegripa de anläggningar som var nödvändiga för

produktionsleden före och efter själva malmsmältningen, d v s ett komplett järnbruk. I den betydelsen endast använt om relativt små anläggningar.

Masugnen bestod i huvudsak av en skorstensliknande ugnspipa, masugns-
pipan. Denna var vanligen rund i tvärsnittet och avsmalnande uppåt. Pipan mynnade i masugnskransen, som var arbetsplatsen för de som fyllde ugnen med malm, träkol och limsten (kalk). Masugnspipans nedre del var ihopdragen i en trubbig spets som mynnade i stället, i vars övre del blästerluften blåstes in genom forman. I stället samlades det smälta järnet och slaggen. Järnet tappades ut genom utslagsbröstatet. Slaggen, som var lättare än järnet, tappades ut genom ett särskilt hål något högre placerat. Råstu eller rådstuga kallades det rum där utslagen gjordes. (Tillhagen 1981, s. 139 ff.)

I blästerugnarna tillverkades järn genom en s k direkt process, d v s smältningen pågick eller upprepades till dess man fick ett smidbart järn. Tackjärnsprocessen, som utnyttjades i masugnarna, var en indirekt metod, där man först fick ut ett kolhaltigt och osmidbart järn. Genom den höga temperaturen i masugnarna övergick järnet i flytande form och tog då också upp icke önskvärt kol. Det flytande järnet tappades ur ugnen och fick stelna till tackor i formar. Tackjärnet måste färskas för att bli smidbart. Detta skedde i en speciell härd där järnet omsmältes och bearbetades med spett till dess kolhalten nedbringats tillräckligt.

2.2 Osmundjärn

Under medeltiden, och i minskande omfattning även långt in i nya tiden, utsmiddes järnet och höggs upp till osmundjärn.

Osmundjärnet var från början av 1200-talet svensk järnhanterings viktigaste exportvara. Det utträngdes i början av 1600-talet av stångjärnet. Även inom landet hade osmundjärnet stor betydelse. Bönder, bergsmän och till dem knutna arbetare bergsbruksdistrikten betalade skatten med järn. (Kumlien 1981, sp. 61; Hannerberg 1981, sp. 43 f.)

Osmundjärnet fungerade också som allmänt betalningsmedel. Varje osmund måste för att tjäna ett sådant syfte ha en tämligen konstant storlek och vikt. Vikten varierade dock lokalt och i olika tider. Genom beräkningar ur skattelängder har man fått fram genomsnittsvikter omkring 230-350 g. I skattelängderna räknades osmundarna i stycken, hundra (120 st) och fat. Ett fat skulle enligt skiftande beräkningsgrunder innehålla 4, $4\frac{1}{2}$ eller 5 hundra, d v s 480, 540 eller 600 osmundar. Ursprungligen avsågs med termen fat det kärl, av en viss storlek, i vilket osmundjärnet packades. Betydelsen försköts så småningom till att beteckna vikten av järnet som rymdes i ett fat. Viktsenheten fat ersatte (och motsvarade) skeppundet, i de handlingar som rörde osmundjärn. Vid mitten av 1500-talet vägde ett skeppund vid Stockholms våg ca 137 kg. (Hannerberg 1948, s. 17 ff.)

2.3 Stångjärnssmidets genombrott

Under medeltiden hade bergshantering, speciellt järnhantering, karaktären av "hemslöjd" eller småhantverk, d v s produktionen var spridd på många små enheter. Bergsmännen var själva delaktiga i de olika produktionsleden och behärskade tekniken, åtminstone hjälpligt. Järn och koppar var, jämte smör (!), de viktigaste exportvarorna

Det järn som exporterades var, som antytts, i form av osmundjärn. I Tyskland, dit en stor del av exporten gick, bearbetades osmundjärnet i hammarsmedjor eller stångjärnshammare som de också kallades. Järnet smiddes, under en vattendriven hammare, till stänger. Stångjärnet reexporterades (importerades) åter till Sverige. Då stångjärn betalades med ungefär dubbla priset, i jämförelse med osmundjärnet, innebar detta onödiga förluster i handelsbalansen. (Heckscher 1980, s. 80 f.)

Gustav Vasa, som hade ett stort intresse för den svenska bergshantering, insåg att det vore betydligt bättre för landets ekonomi om produkterna förädlades inom landet. Han ivrade för att man skulle anlägga hammarsmedjor efter tyska förebilder. Genombrottet för hammarsmidet kom dock först på 1540-talet. Många av hamrarna anlades i kronans regi. Hammarsmeder inkallades från Tyskland för att leda och

övervaka arbetet. En tanke bakom anläggandet av kronans hammarsmedjor var att dessa skulle fungera som utbildnings- eller utvecklingscentra samt inspirera bergsmännen att anlägga egna stångjärnshammrar. (Justrell 1974, s. 64.)

Även om många bergsmän satsade på att bygga hammarsmedjor så kom hammarsmidets införande, på sätt och vis, att bilda början till slutet för bergsmännen. Då det fanns stora pengar att hämta i bergshantering, kanske speciellt i stångjärnssmidet, blev detta föremål för investeringar från betydligt kapitalstarkare grupper än bergsmännen. Den äldsta kända hammarsmedjan i Norbergs bergslag anlades t ex av två borgare från Västerås. (Justrell 1974, s. 64.)

I och med att större, kapitalkrävande, anläggningar växte upp lades grunden till en strukturomvandling som medförde att bergsmännen ofta fick stiga tillbaka för brukspatroner och hammarpatroner. Detta innebär att bergshanteringens succesivt förvandlades från småhantverk till storindustri.

Gustav Vasas intresse för järnhanteringens betydde ett uppsving för bergsmännen men det fanns också negativa sidor. Kungen kämpade ivrigt för att koppar- och silverhanteringens skulle öka och effektiviseras. Då silver och koppar hade betydligt större värde än järnet omhulldades verksamheten vid de s k "ädlare verken" i opropor-tionerligt hög grad. (Boëthius 1951, s. 48.)

Sala silvergruva, upptäckt år 1510, drog till sig kungens intresse vilket fick konsekvenser för bergsmännen i Norbergs bergslag. Då man i bergslaget var beroende av tillförsel av livsförnödenheter från andra områden i landet uppstod en svår situation för bergsmännen när allt fler sändningar gick till Sala. "De köpa maten ur munnen på oss med sina penningar", menade bergsmännen i Norberg. (Boëthius 1941, s. 238.)

För att förbättra sin situation gick en del bergsmän in som medintressenter i Sala, men kronan behöll sitt grepp om silverhanteringen. "Silverfebern" ledde till att övrig bergshantering fick stå tillbaka. Kungen försökte i sin iver få igång driften vid tidigare nedlagda silvergruvor. Norbergs bergsmän uppmanades 1552, i ett kung-

ligt brev, att göra dagsverken vid det återupptagna Västra Silverberget. (Justrell 1974, s. 62 f.)

Det var nu inte bara dagsverken som försvårade bergsmännens egen järnproduktion. Ibland kunde de helt enkelt inte göra några blåningar i brist på kol. Bönderna runtom i Bergslagen uppmanades att tillverka kol och sälja detta till bergverken, men de skulle då först och främst se till att de "ädlare verkens" behov tillfredsställdes. (Tillhagen 1981, s. 27.)

Trots svårigheter för bergsmännen steg stångjärnsproduktionen snabbt. Exporten av stångjärn uppgick 1560 till ca 350 ton, medan osmundexporten var ungefär tio gånger större. År 1604 var osmundexporten i stort oförändrad, medan stångjärnsexporten stigit till ca 2 600 ton. Bergsmännen stod dock inte för hela produktionen. (Boëthius 1941, s. 244.)

Vid 1604 års riksdag förbjöds exporten av osmundjärn (Justrell 1974, s. 65).

Ökningen av produktionen gick alltså snabbt, kanske för snabbt. Ovanan vid den nya tekniken medförde att kvalitén på det producerade järnet varierade starkt. Gustav Vasa bestämde 1559 att allt järn skulle stämplas, så att man kunde se vid vilken hytta eller stångjärnshammare järnet tillverkats. Anledningen var att bergsmännen i Norbergs och Linde bergslag producerat alltför dåligt järn. Innan järnet fick exporteras skulle det också kontrolleras, vilket skedde vid det s k järnvräkeriet, där järn med låg kvalitet sorterades ut. (Justrell 1974, s. 65; Heckscher 1980, s. 113.)

2.4 Förbud mot hammarsmedjor

Bergsmännen stötte på nya motgångar redan i början på 1600-talet. Kungl. Maj:t bestämde, den 23 december 1636, att "inom bergslagerne inga Hamrar tillåtas byggas, hwarken af Bergsmän och Hammarsmeder eller hwem thet hälst begära kunde" (Tillhagen 1981, s. 27).

Generalbergsamtet inrättades 1637, från 1644 kallat Bergskollegium.

Uppgiften var att administrera bergshanteringen. Dess förste ledare, Carl Bonde, propagerade för att hammarsmedjorna skulle utlokaliseras från Bergslagen. Han uppmuntrade också ståndspersoner och köpmän att anlägga nya stångjärnshammare, helst i andra skogrika områden. Den officiella anledningen var att man var rädd för att skogen skulle ta slut. (Norberg 1934, s. 62.)

Det åtgick stora mängder ved vid gruvbrytningen då denna skedde genom tillmakning. Vidare slukade masugnarna enorma mängder kol. På vissa håll uppstod också skogsbrist. Bondes politik grundades nog inte bara på skogsbristen, utan gick snarare ut på att inskränka bergsmännens verksamhet till gruvbrytning och hytt drift. För att kompensera sig ekonomiskt skulle bergsmännen öka sin tackjärnsproduktion, vilket skulle leda till en överproduktion. Bonde ville därigenom få ned priset på tackjärn, medan priset på stångjärn borde ligga högt då detta till största delen exporterades. Myndigheterna förlitade sig på att bergsmännen, trots minskad lönsamhet, skulle fortsätta driften då de var bundna vid sina gårdar. (Justrell 1974, s. 66.)

Både bergsmän och ståndspersoner insåg att det var lönsamt att smida stångjärn. Båda grupperna tyckte också att det var naturligt att ha hytta och hammarsmedja på samma ställe. Den mängd stångjärn som fick produceras reglerades av myndigheterna och för att få bort hammarsmedjorna från bergslagen förbjöd man underhåll och reparationer, utom i de fall Bergskollegiet gett tillstånd. Även kol- och tackjärnsköpen begränsades. Vid den stora hammarräfsten 1689 dömdes många hammarsmedjor ut och fick rivas eller minska verksamheten. (Norberg 1934, s. 62 f.)

I Norbergs bergslag gick hammarkommissionen fram lite försiktigt. Man ansåg att det faktum att hammarsmedjorna låg inom bergslaget inte fick bli en anledning i sig till nedläggning. Risken fanns att om alltför många hammarsmedjor, för vilka hyttorna i Norberg producerade tackjärn, ödelades så skulle det leda till ett så stort prisfall på tackjärnet att många hyttor troligen fick läggas ned. Paradoxalt nog så blev hammarsmidet till stor del kvar för att rädda sysselsättningen vid hyttorna, med vilka de konkurrerade om skogstillgångarna. (Justrell 1974, s. 69.)

Under 1700-talet nöjde sig myndigheterna inte med att försöka begränsa hammarsmidet i Bergslagen. Även de hammare som låg runtom i landet i övrigt drabbades av produktionsbegränsningar. År 1747 förbjöds allt smide som översteg det i hammarskattelängderna angivna. Det var fortfarande faran för skogsbrist som angavs som orsak, men troligen var bakgrunden snarare att myndigheterna ville utnyttja Sveriges monopolställning på världsmarknaden. Landet stod för ca 30 % av världsproduktionen i mitten på 1700-talet (Heckscher 1980, s. 258).

Produktionsökningar vid enskilda hammarsmedjor kom, trots restriktionerna, till stånd genom att man fick flytta smidesrätten från en hammare till en annan. Bruken köpte in en mängd bergsmanshamrar, som sedan lades ned. I ett försök att effektivisera begränsningarna stoppade myndigheterna nyetableringar samt förbjöd produktionsökningar och även överflyttningar av rättigheter. Man gick till slut så långt att det, vid vite, förbjöds att ansöka om smidesförflyttningar eller nya rättigheter. (Heckscher 1980, s. 200 f.)

2.5 Förbud mot köp av bergsmanshemman

I bergsmännens privilegier ingick att de skulle använda hemmanets skog till koltillverkning. Kolen fick inte säljas, utan skulle användas i den egna hyttdriften. För att få kol till stångjärnstillverkningen började brukspatroner och andra ståndspersoner att inköpa bergsmanshemman för att komma åt skogen. Enligt en kunglig resolution, från den 15 november 1664, förbjöds dylika köp. Man var från myndigheternas sida rädd för att dessa skulle leda till en nedläggning av bergsmanshyttorna och att de också skulle leda till en hänsynslös rovdrift i skogarna. Vidare skulle man förlora en del i skatter som bergsmännen erlade. (Norberg 1934, s. 63 och 121.)

Bergsmanshemman skulle alltså förbli i bergsmäns ägo, men myndigheternas hållning vacklade flera gånger. För att kringgå förvärvsförbudet, gällande dessa egendomar, deklarerade Bergskollegiet den 16 december 1793 att det i privilegierna visserligen användes termer som bergsmän och bergsmansegendomar, men att detta dock inte skulle tolkas som enbart allmogeborgsmän, utan varoch en som hade sin huvud-

sakliga näring i gruvbrytning och förädling kunde räknas till bergsmansståndet. (Norberg 1934, s. 64 f.)

2.6 Förlagssystemet

Trots att bestämmelserna rörande förvärv av bergsmanshemman skärptes flera gånger lyckades bruksägare att komma över åtskilliga dylika. För att kringgå reglerna om köp utvecklades ett förlagssystem. Detta gick ut på att brukspatroner, borgare i köpstäderna m fl, gav bergsmännen kredit på spannmål och andra varor. Bergsmännen frestades ofta till en skuldsättning som de inte kunde hantera och kreditörerna utnyttjade systematiskt en alltför frikostig kreditgivning. Ett villkor för denna var att bergsmännen gav förlagsgivaren ensamrätt på det tackjärn som skulle produceras; detta kunde då fordringsägarna köpa till underpris. Ännu hellre såg man dock till att bergsmannen inte kunde betala alls. Han fick då lämna hemmanet eller hytt- eller hammarandelar i pant. (Kihl 1974b, s. 92 f; Justrell 1974, s. 76.)

Genom en kunglig resolution den 11 november 1686 försökte man hindra att bergsmanshemman övergick i bruksägarnas ägo genom att ge bergsmän företräde till inlösen av skuldsatt bergsmansegendom (Norberg 1934, s. 63). Enligt ett utlåtande den 16 december 1793 menade Bergskollegiet att Kungl. Maj:t redan den 18 december 1695 kommit med föreskrifter om granskning av fordringar och huruvida kreditörerna gjorde sig oskäligen vinning på bergsmännens bekostnad (Norberg 1934, s. 122).

Under perioder då konjunkturerna var gynnsamma fungerade troligen förlagssystemet relativt bra, men om priset på stångjärn sjönk eller tackjärnspriset höjdes drog bruksägarna in förskotten (Justrell 1974, s. 76).

Bergsmännen tycks, åtminstone stundtals, ha haft goda erfarenheter av förlagssystemet, vilket framgår av ett brev (här moderniserat) som Norbergs bergsmän sände till kungen under lågkonjunkturen på 1760-talet: "Bruksägarna som i alla tider räckt oss hjälpsam hand och med oss till större delen haft gemensam hantering till det all-

männas synbara nytta och enskild bärgning, kunna nu icke mera biträda oss, då deras effekter anses som intet värda, ja, nästan förakteliga, och den ene efter den andre av dem höras gå överända och lämna sina egendomar vind för våg. De börja, och vi torde sluta. De vilja oss hjälpa, men penninglösa kunna de icke; och de, som kunna, se ej sin utkomst att bjuda oss halva värdet för varorna." (Norberg 1934, s. 246).

2.7 Handelsfrihet

Myndigheterna vidtog under 1600- och 1700-talen en del åtgärder, utöver ovan nämnda, för att förbättra bergsmännens villkor. Genom flera kungliga resolutioner gav man bergsmännen frihet att sälja sina produkter var de ville. Järnet fick de sälja direkt vid hyttan om de så önskade. Friheten att handla gav bergsmännen stora fördelar i jämförelse med den övriga allmogen som var hänvisad till köpstäderna. (Norberg 1934, s. 246.) Friheten och de livliga kontakterna med omvärlden lockade dock bergsmännen att ibland, som nämnts, överskrida sina tillgångar.

2.8 Slutet för bergsmännen

1800-talet blev slutet på bergsmansepoken. Nya metoder inom järnhanteringen ställde stora krav på tekniskt kunnande och kapitaltillgångar. De flesta bergsmanshyttorna och -hamrarna hann läggas ned eller köpas upp av närliggande bruk redan före den 20 september 1859 då näringsfrihetsförordningen kom. Denna medförde att vem som helst fick producera hur mycket tack- och stångjärn han ville, var som helst i landet. Bestämmelserna innebar också att bergsmannen inte längre var skyldig att kola hemmanets skog och upprätthålla tackjärnstillverkning. (Norberg 1934, s. 248; Arnstberg 1974, s.118.)

I samband med det fransk-tyska kriget, 1870-1871, upplevde svensk järnhantering en uppgång som innebar att en del av de gamla bergsmansanläggningarna rustades upp och moderniserades (Kihl 1974a, s. 140).

Den sista bergsmanshyttan i bruk lär ha varit Gonäs hytta i Dalarna, vilken nedblåstes först på 1920-talet (Furuskog 1948, s. 147).

Under 1800-talet koncentrerades järnhanteringen till färre och större enheter. Även många bruk fick lägga ned driften, särskilt under seklets andra hälft. Bidragande till den omvandling som skedde var kommunikationsnätets utveckling. Speciellt järnvägarna gjorde att man kunde frakta kol, malm och färdiga järn- och stålprodukter långa sträckor utan svårigheter. Det gällde förstås att ha sin verksamhet intill järnvägen eller en sjöled om man skulle stå sig i konkurrensen. (Eriksson 1955, s. 93 ff.)

Sågverksindustrin utvecklades kraftigt under 1800-talet, och eftersom bergsmanshemmanen oftast till största delen bestod av skogsmark, blev detta räddningen för de bergsmän som dittills klarat sin utkomst med järnhanteringen (Norberg 1934, s. 248). Bergsmännen kunde, efter en period på åtminstone 600-700 år, instämma i ett uttalande från en brukspatron i Medelpad: "Vi sjunker med järnet och flyter på träet" (Olsson 1949, s. 12).

3 ORGANISATION OCH ÄGANDESKAP

Det svenska bergsbruket nådde redan under medeltiden en sådan omfattning att staten gick in och reglerade verksamheten. Privilegiebrev med rättsregler, rörande bergverken, skrevs ut för varje bergslag. Då innehållet i landskapslagarna ej räckte, för de speciella förhållanden som rådde inom bergsbruket, kan privilegierna ses som ett kompliment till dessa. (Boëthius 1951, s. 54.)

Ett bergsslag utgjordes ursprungligen av de bergsmän, jämte familjemedlemmar och arbetare, som bedrev bergsbruk inom ett område. Bönder som ej bedrev bergsbruk stod utanför bergslaget. Där bergsbruket blev dominerande försköts innebörden till att beteckna orten. Under 1600-talet fanns det ett kopparbergslag (Stora Kopparberg), ett silverbergslag (Sala) och sjuutton järnbergslag. (Boëthius 1951, s. 46; Tillhagen 1981, s. 26.)

Den svällande speciallagstiftningen vid bergverken krävde en ny ämbetsmannorganisation. På 1600-talet delades landet in i elva (senare tolv) bergmästardömen. De fungerade som judiciella distrikt. Specialdomstolar, som ersatte ett äldre domstolsväsen vid bergen, inrättades. Vid dessa sk bergsting avgjordes tvistefrågor rörande bergverkens angelägenheter. Övriga mål handhades av häradsrätterna. Ordförande, eller domare, vid bergstinget var bergmästaren, som tillsattes av regeringen men lydde under Bergskollegiet. I hans arbetsuppgifter ingick också bl a att övervaka driften vid bergverken, och att kontrollera att kronans skogar sköttes, samt att årligen till Bergskollegiet avlägga rapport om förhållandena i distriktet. (Boëthius 1951, s. 156; Tillhagen 1981, s. 29 f.)

Bland de äbetsmän som hade betydelse för järnbergsmännen fanns också övermasmästaren. Han skulle bl a kontrollera att hyttorna var i gott skick, uppförda på rätt sätt och att driften sköttes så effektivt som möjligt. (Granlund 1945, s. 169.)

Vid bergsmanshyttorna arbetade bergsmännen själva tillsammans med familjemedlemmar, drängar och pigor. Kraven på yrkeskunnande steg med tiden och om en brukande bergsman inte ansågs skicklig nog måste hyttlaget

anlita en utbildad masmästare (Ström 1957, s. 28).

Masmästaren fungerade som förman vid hyttan. Han var ansvarig för driften och skulle se till att olika sorters malm blandades i rätt proportioner tillsammans med limsten och kol, och att ugnen hade rätt arbetstemperatur, samt att järn och slagg tappades ur ugnen vid lämplig tidpunkt m m. (Norberg 1934, s. 215.)

Masmästaren fick sitt ämbetsbrev efter att ha avlagt godkänt prov i såväl praktiska som teoretiska kunskaper. Övermasmästaren och bergmästaren fungerade som examinatorer vid dessa prov. (Norberg 1934, s. 215 f.)

I 1649 års masmästarordning trycker man på kravet att effektiviteten måste höjas. Bergsmännen börjar därmed tappa greppet om produktionen. Från myndigheternas sida vill man lägga mera ansvar på masmästarna, eller, som masmästarordningen föreskriver: "Massmästaren allena regerar Blåsswärcket och icke här uthi regulerar sigh effter Bergsmännen, uthan tilseer at Blåssningen blifwer rättrådigt och medh flijt achtade." Detta bildar upptakten till den skråorganisation, med yrkesarbetare, som växer upp och verkar parallellt med bergsmännens egen organisation. Till en början var det bara masmästaren som anställdes utifrån, efterhand kom flera av de olika arbetsmomenten att skötas av specialarbetare. (Granlund 1945, s. 168 f.)

Masmästarna fick också, trots att de anställdes på uppdrag av hyttlagen, gå myndigheternas ärenden. Tillsammans med övermasmästaren samlades de till årliga ämbetsmöten under överinseende av bergmästaren. De hyttlag som behandlades vid dessa möten fick protokoll på de frågor som diskuterats och masmästarnas ålderman besökte sedan hyttan för att kontrollera "at the anstalter, som blifwit tagne wid Ämbetsmöte, eller eljest af Öfvermasmästaren föreskrefne wederbörligen efterföljas". (Granlund 1945, s. 169.)

Enligt 1766 års masmästarordning skulle det i varje bergmästardöme finnas minst två masmästare som utöver malmsmältningen också skulle kunna bygga en masugn. Dessa masmästare kallades stegresare och erhöll särskilda ämbetsbrev med den titeln. Vissa stegresare sysslade bara med byggande. (Granlund 1944, s. 64 f.)

Bergsmännen var organiserade i hyttlag. Ett sådant bestod av de bergsmän som hade andelar i en hytta. Ledare för hyttlaget var hyttfogden, som skulle tillsättas antingen genom årliga val eller omgång, enligt masmästarordningen från 1766. Omgångssystemet innebar att alla delägarna fick sitta som fogde i turordning. Om någon vägrade att åta sig fogdesysslan fick han betala den som utsågs i hans ställe. Kraven på att kunna sköta räkenskaper och protokoll ökade, vilket gjorde att man allt oftare valde fogden bland de mera läskunniga. Sysslan avlöndes, i Greksåsar, först på 1830-talet. (Granlund 1945, s. 157.)

Hyttstämma hölls en eller flera gånger per år. Hyttfogden, som fungerade som verkställande direktör, skulle se till att masugnen, dammbyggnaderna m m var i skick till blåsningsssäsongen. Fogden skulle också se till att varje brukande bergsman hade sitt rede fyllt. Rede kallades det lager av kol, malm, limsten m m som var en förutsättning för blåsningen. (Granlund 1944, s. 65.)

De gemensamma byggnadernas uppförande och underhåll bekostades av byggningskassan. Dessa byggnader kallades storbyggnader och dit hörde masugn med pipa och masugnskrans, råstuga, vattenhjul med hjulstock, vidare bälgekammare och bälgar, samt dammar. Gemensamt bekostades också smörjning av bälgar, ställstenens anskaffande och insättning, smärre reparationer, anskaffning av redskap och, inte minst viktigt, hopablåsningen, d v s uppvärmningen av masugnspipan, samt drevet eller nedblåsningen då masugnen tömdes. För detta inrättades i Greksåsar en särskild blåsningskassa 1818. (Granlund 1945, s. 152 ff.)

Blåsningen var individuell och bergsmännen betalade i proportion till produktionen; det hände att en del delägare inte blåste varje år, medan andra blåste mer än andelarna medgav (Granlund 1945, s. 157 ff.).

Varje bergsman hade sin egen gård, vilken han brukade med anhöriga och anställda. Han kunde även ha flera gårdar. Ägandeskapet till de olika enheter som ingick i själva järnhanteringen visar upp en mera komplicerad bild, vilket antytts.

Gruvorna betraktades som kollektiv egendom i vilka bergsmännen hade andelar som, under medeltiden, stod i förhållande till antalet hytt-

delar. Sambandet mellan hytt- och gruvdelar upphörde så småningom. Varje bergsman bröt malm för egen del efter en turordning som ofta fastställdes med lottens hjälp eller genom tärningskast, s k dobbel. Efter hand gick man över till kooperativt arbete vid gruvorna, men den brutna malmen delades upp på respektive delägare efter brytningens slut. Intressenterna i en gruva bildade ett gruvlag. Detta bestod ofta av bergsmän från olika hyttlag. Tidigare än vid hyttorna fjärrade sig dock bergsmännen från arbetet vid gruvorna. Mot slutet av 1700-talet började en speciell gruvarbetarklass växa fram. Under 1800-talet förekom inte längre någon individuell brytning. Däremot lade man ut gruvarbetet på beting, som fungerade ungefär på samma sätt som inom t ex flottningen: en eller ett par man åtog sig att stå för folk, krut, ljus, verktyg m m, medan gruvlaget skulle hålla vissa större anordningar i skick. (Granlund 1944, s. 66 f; Granlund 1945, s. 174; Hellspång 1974, s. 158 f.)

På hyttbacken, som var den centrala platsen i bergsmansbyn, låg en mängd byggnader och anordningar med olika funktioner. Utöver de, redan omtalade, kollektiva storbyggnaderna fanns det också enskilda anordningar. Träkol förvarades antingen i enskilda kolhus eller i bås i en kollektiv byggnad. Kol och malm kunde också förvaras ute på backen på ytor som stod i proportion till delägarskapet i hyttan. Det färdiga tackjärnet magasinerades i respektive bergsmans tackjärnsbod, i väntan på försäljning och transport. Limsten, som hos t ex bergsmännen i Bråfors köptes utifrån, lagrades säkert också i uppdelade bås i limbodarna. Bergsmännen hade sina egna rostgropar. Genom tekniska landvinningar övergick man till att rosta malmen i speciella rostugnar som byggdes i anslutning till masugnarna. Rostugnar och stångjärns-hamrar var, liksom masugnarna, kollektivt ägda av bergsmännen. (Kihl 1974a, s. 139 ff; Norberg 1934, s. 213.)

Transporterna stod bergsmännen länge enskilt för, men efterhand som kostnaderna ökade blev man ibland tvungen att lösa även dessa kollektivt. Sålunda bildade Bråfors bergsmän på 1870-talet ett fraktbolag, "Bråfors Jaktlag" och införskaffade en kanaljakt som användes på Strömsholms kanal så länge bergsmännen själva drev hyttan (Kihl 1974a, s. 141).

4 ARBETSÅRET OCH HYTTARBETET

Säsongsarbete har varit vanligt i vårt land inom många olika näringsgrenar. Ibland har det varit svårt att avgöra vad som varit huvud- respektive binäringar då mångsyssleriet var utbrett. Klimatet har ofta styrt arbetsåret inte bara inom jordbruket utan också inom andra områden där väder och vind försvårat eller förenklat transporter, möjliggjort utnyttjande av vattenkraft m m. Exempelvis har flottning skett på våren-sommaren då vattentillgången var god, och kombinerades många gånger med skogshuggning under vintern då det var slädföre.

Bergsmannen och hans medhjälparens arbetsår omfattade många skilda sysslor somvar och en hade sin bestämda tid.

Malmen, som i äldre tider bröts av bergsmännen själva, fraktades från gruvan till hyttan under vintern, då slädföret var en förutsättning för de tunga transporterna. På hyttbacken lagrades sedan malmen i respektive hyttlägares malmbås. Limsten som användes i masugnsprocessen hämtade man också hem under vintern. Under våren, då vårfloden användes till att bl a driva blåsbälgarna med, skedde själva blåsningen.

Innan malmen smältes måste den rostas. Detta skedde i äldre tider i gropar i marken. Ibland hade de uppmurade sidor, ofta av slaggtegel. Rostningsprocessen påminner om kolning. Ved och malm travades i skift och sedan stybbades det hela ungefär som en mila. Rostningen sköttes ofta av bergsmännen själva. Genom processen avlägsnades vatten, svavel och en del andra föroreningar. Malmen blev också porösare. (Norberg 1934, s. 212; Kihl 1974a, s. 142.)

Efter rostningen bokades malmen. Vid bokningen krossades malmen till mindre bitar. Detta gjordes vanligen med hjälp av en vattendriven hammare, men i äldre tider eller om vattentillgången var knapp bokades malmen för hand. Bokningen sköttes då ofta av kvinnor och barn, även bergsmännen deltog ibland. (Kihl 1974a, s. 142; Ström 1957, s. 30.)

Inom många arbeten har ramsor och visor använts för att man lättare skulle få rytm i arbetet. Rallare och gruvarbetare har haft ramsor för att kunna hålla takten med släggorna. Vid malmbokningen med vattendrivna hammare var det hammaren i sig som stod för rytmen. Till denna hittade man på ramsor. När Bråfors byalag bokade, "sjöng" hammaren "kött och fläsk, kött och fläsk fullt opp" medan den för grannbyarna kunde låta som "sill och brö' och bensupa", "missost och pannkaka så myttje du hörkar" eller "tu par byxor, päls och tröja". Ramsorna sägs avslöja drängarnas naturaförmåner. (Kihl 1974a, s. 143.)

Efter rostningen och bokningen vidtog själva hyttblåsningen, d v s tackjärnsframställningen. I äldre tider sköttes blåsningen av respektive hyttdelägare och hans gårdsfolk, men med ökade effektivitetskrav övertogs masugnsarbetet, som framskyntat, mer och mer av fackfolk. Bergsmannen och hans eget folk deltog dock som hantlangare och hjälpte då till att frakta fram kol, limsten och malm samt att frakta undan slaggen och det färdiga tackjärnet. (Granlund 1945, s. s. 167 ff.)

Masmästaren bestämde hur driften skulle skötas, och kvalitén och ekonomin i blåsingarna låg alltså i hans hand. Till de viktigare sysslorna i hyttan hade masmästaren hjälp av oppsättaren och råstудrängen. Den förstnämnde arbetade uppe på masugnskransen med att fylla ugnen med kol, malm och kalk i rätt proportioner. Råstudrängen hjälpte till vid utslagen, d v s då det flytande järnet släpptes ut i gjutformarna.

Huruvida masmästarens arbete påverkades av hans förhållande till respektive bergsman har jag ej funnit uppgifter om. Man kan dock tänka sig att det uppstått konfliktsituationer genom den komplicerade hierarki som bildades. Masmästaren anställdes ju av hyttlaget, d v s de andelsägande bergsmännen, vilka själva arbetade som hantlangare under masmästarna.

Våren var en bråd tid för bergsmännen. Förutom hyttblåsningen skulle man hinna fälla den skog som skulle kolas på hösten. Det var nödvändigt att fälla träden så tidigt som möjligt för att de skulle hinna torka. Det förekom även att man fällde träd på hösten, och

En bergsman från Bråfors, Norbergs sn, fick utstå hån och spe när han på 1880-talet började utfodra kreaturen med kraftfoder och på så vis höjde mjölkproduktionen långt över det egna hushållets behov. Inkomsterna "skulle" bergsmannen ha från hyttbruket och inte från ladugården. Försämrad lönsamhet i hyttdriften tvingade dock även grannarna till ett intensifierat jordbruk och snart var också dessa "mjölkbönder". (Kihl 1974 a, s. 144.)

Kanske lever bergsmännens stolthet och ovilja att jämföras med vanliga bönder kvar än idag. Man kan i telefonkatalogen fortfarande se att ett flertal hemmansägare i Bergslagen titulerar sig bergsman, trots att knappast någon hytt drift i bergsmäns regi ägt rum under vårt sekel. I Bråfors, där titeln förekommer, gjorde bergsmännen sin sista blåsning 1888. Hyttan drevs vidare till 1902, men var då utarrenderad till Fagersta Bruk. (Kihl 1974 a, s. 141.)

5.2 Bergsmän - brukspatroner

Det är svårt att dra upp klara gränser mellan bergsmän och brukspatroner. Vissa avgörande skillnader finns dock.

Bergsmannen var en bonde som vid sidan av sin bondenäring och som innehavare av ett bergsmanshemman var skyldig att använda hemmanets skog till kolframställning. Kolen skulle han använda till tackjärnsblåsning. Bergsmannen deltog själv med kroppsarbete i de flesta produktionsled som ingick i det växlande arbetsåret. (Norberg 1934, s. 60 f.)

Brukspatronerna kom vanligtvis inte från bondeståndet utan utgjordes till stor del av städernas borgare och lokala ståndspersoner. De fungerade som företagsledare och deltog inte i driften med eget kroppsarbete. Patronernas ekonomiska resurser översteg för det mesta bergsmännens och de kunde därigenom anlägga större och bättre hyttor och stångjärnshamrar. Bruken som växte upp under 1600-talet använde den senaste tekniken som importerades från mellaneuropa. Brukspatronernas anläggningar förlades till största delen utanför de gamla bergsmansdistrikten. Den nya tekniken krävde större vattenfall än de

5 BERGSMÄNS RELATIONER TILL NÅGRA NÄRSTÅENDE BEFOLKNINGSGRUPPER

5.1 Bergsmän - bönder

Bland bergsmännen stod gruv- och hyttdriften, ibland också hammarsmidet, i centrum. Ekonomiska, politiska och befolkningsmässiga orsaker har dock gjort att den tid och det intresse bergsmännen lade ner på å ena sidan jordbruk-boskapsskötsel, å andra sidan skogsbruk, gruvbrytning, hytt drift och hammarsmide starkt varierat under olika tider (Granlund 1945, s. 149). En stor del av bergshanteringen växte fram i bygder som tidigare ej koloniserats. Förutsättningarna för jordbruk var ofta dåliga i Bergslagens skogsbygder som till stor del präglas av steniga moränmarker.

Det jordbruk som bedrevs av bergsmännen var i första hand avsett att ge foder till djuren, dragare och nötkreatur, och var ej inriktat på sädesodling (Granlund 1945, s. 150). Järnbergsmännen erlade sin skatt i järn i förhållande till produktionen men behövde, genom sina privilegier, ej skatta med jordbruksprodukter (Boethius 1951, s. 45 f). Detta bidrog troligen till det svaga intresset för jordbruk. Vid Nora, Linde, Värmlandsberg och Lekebergslagen samt vid Falu och Sala gruvor fanns det bergsmän som inte hade något jordbruk alls (Ström 1956, s. 228 f).

Genom att sälja det järn som blev över efter skatt kunde bergsmännen, i goda tider, skapa sig ansenliga förmögenheter. Handelskontakterna medförde också att de fick impulser utifrån beträffande mode, arkitektur m m. Detta gjorde att bergsmännen ofta höjde sig socialt till en ställning över den vanliga allmogen ur vilken bergsmannakåren en gång uppstått.

Bergsmännen norr om Närkeslätten såg, enligt Gödel, ned på slättbönderna som bl a körde med oxar istället för hästar, och trots att slättbonden försåg bergsmannen med livsviktiga jordbruksprodukter, blev han betraktad som en gårdfarihandlare. Giftermål mellan en bergsmansson och en bonddotter från slätten ansågs inte lämpligt och det hette i sådana fall om hustrun att "hon var bonddoter därefter från landet". (Gödel 1937, s. 124 f.)

En bergsman från Bråfors, Norbergs sn, fick utstå hån och spe när han på 1880-talet började utfodra kreaturen med kraftfoder och på så vis höjde mjölkproduktionen långt över det egna hushållets behov. Inkomsterna "skulle" bergsmannen ha från hyttbruket och inte från ladugården. Försämrad lönsamhet i hyttdriften tvingade dock även grannarna till ett intensifierat jordbruk och snart var också dessa "mjölkbönder". (Kihl 1974 a, s. 144.)

Kanske lever bergsmännens stolthet och ovilja att jämföras med vanliga bönder kvar än idag. Man kan i telefonkatalogen fortfarande se att ett flertal hemmansägare i Bergslagen titulerar sig bergsman, trots att knappast någon hytt drift i bergsmäns regi ägt rum under vårt sekel. I Bråfors, där titeln förekommer, gjorde bergsmännen sin sista blåsning 1888. Hyttan drevs vidare till 1902, men var då utarrenderad till Fagersta Bruk. (Kihl 1974 a, s. 141.)

5.2 Bergsmän - brukspatroner

Det är svårt att dra upp klara gränser mellan bergsmän och brukspatroner. Vissa avgörande skillnader finns dock.

Bergsmannen var en bonde som vid sidan av sin bondenäring och som innehavare av ett bergsmanshemman var skyldig att använda hemmanets skog till kolframställning. Kolen skulle han använda till tackjärnsblåsning. Bergsmannen deltog själv med kroppsarbete i de flesta produktionsled som ingick i det växlande arbetsåret. (Norberg 1934, s. 60 f.)

Brukspatronerna kom vanligtvis inte från bondeståndet utan utgjordes till stor del av städernas borgare och lokala ståndspersoner. De fungerade som företagsledare och deltog inte i driften med eget kroppsarbete. Patronernas ekonomiska resurser översteg för det mesta bergsmännens och de kunde därigenom anlägga större och bättre hyttor och stångjärnshamrar. Bruken som växte upp under 1600-talet använde den senaste tekniken som importerades från mellaneuropa. Brukspatronernas anläggningar förlades till största delen utanför de gamla bergsmansdistrikten. Den nya tekniken krävde större vattenfall än de

som dittills utnyttjats vid bergsmännens anläggningar. (Boethius 1951, s. 119 ff.)

En del bergsmän lyckades ekonomiskt och socialt ta steget upp till brukspatrons värdighet. Det finns också exempel på hur ståndspersoner försökte ta det sociala steget ned till bergsmansnivå, för att därigenom komma åt bergsmanshemmanens skogstillgångar. (Norberg 1934, s. 63 ff.)

6 BERGSMANSBYN

6.1 Byn och dess läge

En av förutsättningarna för hyttdriften var att det fanns tillgång till vattenkraft att driva blåsbälgarna med. När man idag färdas genom Bergslagen blir man ofta förvånad över att de små rännilar, som idag rinner genom många gamla bergsmansbyar, varit avgörande för byns placering. Man måste då ha i minnet att hyttorna i äldre tider endast var i drift en liten del av året. Ibland rörde det sig om några få veckor då vårfloden gav ett tillräckligt flöde. Produktionen var av ringa omfattning och det var då lättare att "tämja" vattnet i små bäckar och åar. En annan viktig faktor var tillgången till skog för träkolsframställning. Avståndet till gruvor har också haft en viss betydelse. (Boëthius 1951, s. 44.)

Vattenkraften och skogstillgången var alltså avgörande för byarnas placering i landskapet. Detta medförde att byarna ofta kom att ligga i kuperad skogsterräng. Bergsmännen var mest intresserade av järnhanteringen. Jordbruket kom i andra hand, till stor del beroende på att förutsättningarna för jordbruk var dåliga i de ofta magra och steniga moränbackarna och bergslandskapet (Boëthius 1951, s. 44 f). En bidragande orsak till det klena intresset för jordbruk var att järnhanteringen ofta gav ett överskott, för vilket man kunde köpa nödvändiga jordbruksprodukter.

Bergsfogden J E Ångman angav arealfördelningen inom Norbergs bergslag vid 1800-talets början till följande:

Skogar, sjöar, mossar och vägar	130 286 tunnland
Inägor (åker och äng)	20 374 tunnland
Hela bergslaget	150 660 tunnland

Ungefär 3/4 av inägorna uppges vara "slogar" d v s ytor för höbärgning. (Justrell 1974, s. 82.) Fördelningen är nog representativ för en stor del av Bergslagen.

Den centrala platsen i byn var vanligen hyttbacken med alla de byggnader och upplagsplatser som var nödvändiga för järnproduktionen.

BRÅFORS HYTTBY

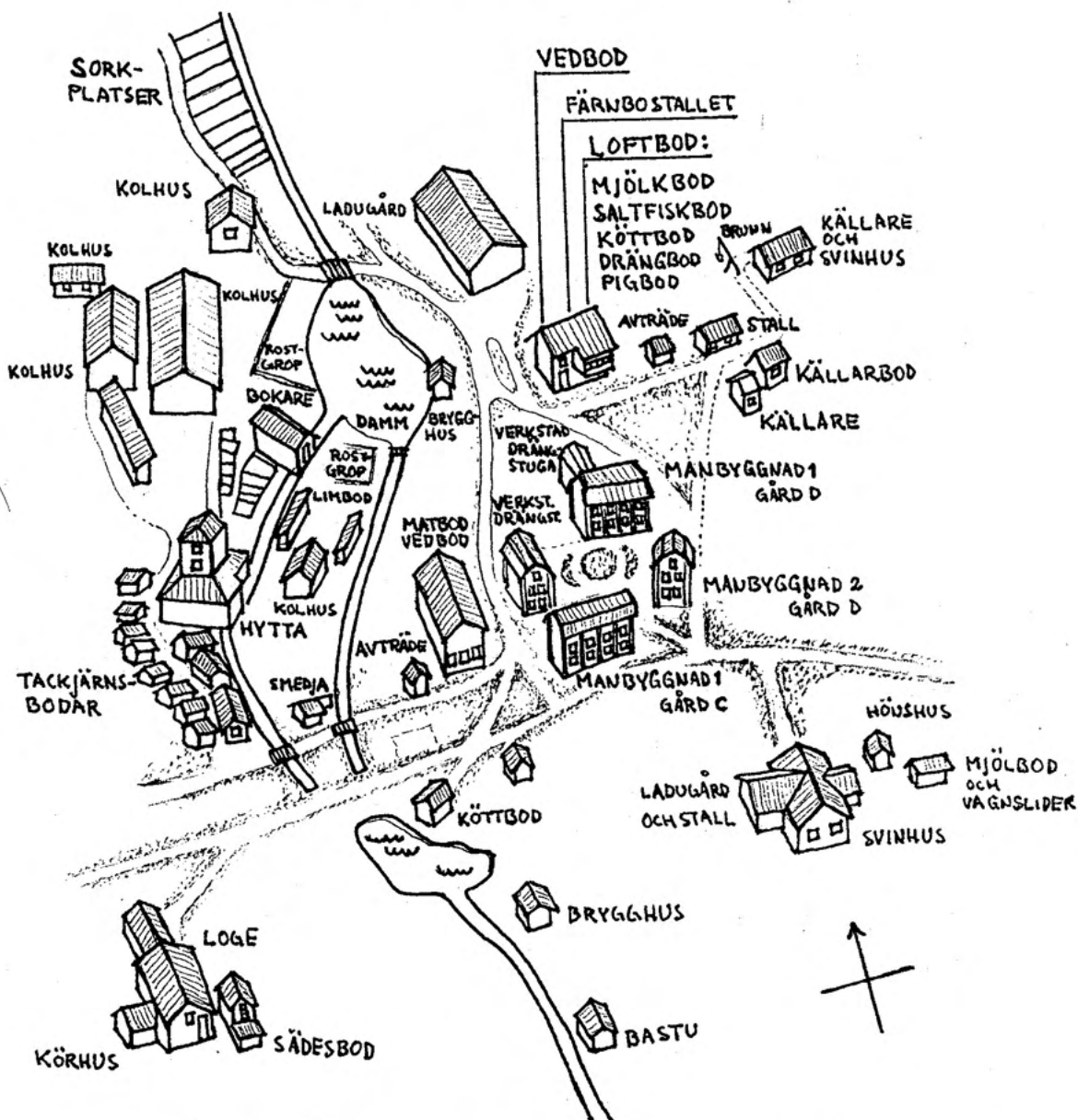

Fig. 1. Bråfors hyttby, Norbergs sn. Efter beskrivning till modell i Västmanlands läns museum.

På varierande avstånd runt hyttbacken, eller hammaren, låg de olika bergsmansgårdarna tämligen fritt placerade i terrängen (fig. 1). Härigenom skilde sig bergsmansbyn markant från de under 1600- och 1700-talen framväxande järnbruken. Bruken, framför allt de uppländska, detaljplanerades ofta av landets främsta arkitekter och hela den sociala rangordningen avspeglades i arkitekturen från brukspatronens herrgård via tjänstemännens, smedernas och hyttarbetarnas bostäder ned till kolarnas enkla boningar. (Industriminnen 1979, s. 90; Hellspong 1974, s. 150.)

Skillnaden mellan den fritt framvuxna bergsmansbyn och de mera monumentalt utformade järnbruken kan också sägas symbolisera de olika organisationsformerna med självägande bönder som gemensamt ägde hyttan och eventuellt hammaren i kontrast till den mera patriarkaliska företagsform som kännetecknade bruken (Industriminnen 1979, s. 94).

Övergångsformer har naturligtvis förekommit och det fanns också bergsmansbyar med hyttan placerad utanför byn.

Under 1700- och 1800-talen förändrades många bergsmansbyar. Skiftet medförde att en del gårdar flyttades från byarna. Genom arvsskiftet och försäljning av andelar till passiva intressenter utanför byn bröts den tidigare kopplingen mellan bostadsplats och arbetsplats. (Hellspong 1974, s. 150.)

6.2 Bergsmansgårdarna

Det välstånd som bergshanteringen, åtminstone periodvis, ledde till, har avspeglat sig i Bergslagens byggnadskultur. Redan under medeltiden fanns många förmögna bergsmän som ibland ägde åtskilliga gårdar.

Landets äldsta säkert daterade svalgångsbod, Ornässtugan i Torsångs sn i Dalarna, är enligt en opublicerad dendrokronologisk undersökning troligen uppförd år 1504. Gården ägdes i början av 1500-talet av bergsmannen Arent Persson, vars hustru år 1520 enligt sägnen hjälpte Gustav Vasa att fly genom det berömda utbyggda avträdet på byggnadens andra våning. Den fina timringstekniken och konstnärligt utsmyckade detaljer avslöjar att ägaren var välbärgad. Arent Persson var av adlig släkt och man kan kanske därför anta att byggnaden höjer sig betydligt över genomsnittet inte bara bland böndernas utan även de övriga bergsmännens gårdar vid den tiden. (Erixon 1982, s. 619 f.)

Svalgångsboden som byggnadstyp var dock typisk för trakten. Även om liknande byggnader funnits över stora delar av landet så betraktas Bergslagen som det klassiska området. Svalgångsbodar uppfördes där

in på 1800-talet och åtskilliga kan ännu beskådas på ursprunglig plats. Redan under 1600-talet började man i Bergslagen att bygga in svalgångarna så att öppningarna krympte och efterhand utrustades med fönster. (Erixon 1982, s. 619 f och 636.)

Portloften spreds från städerna via herr- och ämbetsgårdar ut på landsbygden under 1600-talet och kom att bli vanliga på bergsmansgårdarna. I Bergslagen byggdes loftbodarna gärna i kombination med boningshusen. (Erixon 1982, s. 629.)

Under 1600-talet började också parstugan slå igenom som bostadshus på bergsmansgårdarna. Ibland försågs de med nattstugor på vinden och barfred använd som förvaringsrum. (Erixon 1982, s. 759.) De inbyggda loftbodarna kom ofta att bilda flyglar.

Redan på 1680-talet omtalas rödfärgade bergsmansgårdar. Bruket av rödfärg spreds snabbt bland bergsmännen medan det dröjde till 1700-talets slut innan det blev allmänt bland övriga bönder. (Erixon 1982, s. 759 och 813.)

Under 1700-talet utvecklades bland bergsmännen den kringbyggda mangården. Som förebild stod ofta prästgårdarna. Man kan också under denna tid se en tydlig påverkan från herrgårdarna. Under den gustavianska tiden blir husen större och man lånar drag från herrgårdarna, t ex med en stor mittsal och dubbla ytterkamrar. Säteritak förekommer ibland men brutna och avvalmade tak är vanligare. Övervåningen blir alltmer betydelsefull under slutet av 1700-talet. Salen, byggnadens festrum, placeras ofta centralt i denna. (Erixon 1982, s. 781 ff.)

Det är ofta svårt att dra någon gräns mellan herrgårdar och stora bergsmansgårdar, vilket kan spegla ägarnas status som också var flytande, i en tid då många bergsmän övergick till att kalla sig brukspatron om de uppnått ett tillräckligt välstånd.

Trots att man inte generellt kan säga att bergsmännen alltid var välbärgade så talade deras bostäder, utöver det tidiga bruket av rödfärg, vanligen ett tydligt språk. Även en fattigare bergsman bodde i regel mera ståndsmässigt än de grannar som var heltidsbönder

eller kolartorpare. Detaljer både i exteriör och interiör samt möbler och övrigt lösöre avslöjade att ägaren var bergsman. Ofta kunde en resande i bygden, redan på håll, se att en gård beboddes av en bergsman. Skorstenar av järn skilde bergsmansgården från övriga. Både runda och fyrkantiga skorstenar förekom, ibland med ett extra dekorativt element högst upp som krona på verket, ofta just i form av en krona som också var av järn (Agorelius 1962, s. 31). Detta var ett sätt att visa sin ståndstillhörighet och kanske i många fall en god portion fåfänga. När så besökaren närmade sig entrén stötte han på nästa ståndsmarkering. Trapphallen kunde visserligen utgöras av t ex en uttjänt kvarnsten som på många andra ställen i landet, men bergsmannen såg nog helst att det låg en gjuten järnhäll framför ingången (Olsson 1959, s. 60). Formatet var ofta överdrivet, förmodligen för att visa besökaren att man minsann inte behövde snåla. Rikedomen på järn visade sig också i gångjärn och lås med överdrivna proportioner. Väl inkommen i huset visades besökaren vanligen in i ("på") kammaren eller "contoiret", om besöket gällde affärer, eller vid festligheter i husets paradrum, "salen". Om byggnaden hade inredd övervåning låg salen ofta centralt i denna. (Erixon 1982, s. 787; Tillhagen 1981, s. 145.)

Salen var i många fall ett mycket imponerande rum. Målningar på väggar och i tak var vanliga i bergsmansgårdar från 1600-, 1700- och 1800-tal. I de äldre gårdarna var bibliska motiv vanliga och stilen var ofta besläktad med de mera kända dalmålningarnas. I senare tid övergick man från bildmotiv till enklare, ofta geometriska, blomrankor mot en enfärgad bakgrund. Så småningom slogs dock målningarna ut av vanliga tapeter då dessa blev på modet. Åtskilliga målningar har vid reparationsarbeten återfunnits under tapeter, i vissa fall har de kunnat räddas. (Eriksson 1978, s. 37; Karman 1974, s. 267 ff.)

Målningar kunde även förekomma i husets övriga rum men var då vanligtvis av betydligt enklare art. De kunde också finnas i ett och annat uthus, där något rum ställts i ordning för att användas vid gårdsfolkets bröllop och andra högtider. Carl von Linnés bröllop, år 1739, firades sålunda i den rikt dekorerade salen i bergsmansgården Sveden, St. Kopparbergs sn. (Erixon 1982, s. 781; Olsson 1962, s. 32.)

6.2.1 Bergslagskaminerna

En av de mest karakteristiska interördetaljerna i bergsmansgårdarna är de sk bergslagskaminerna. De kallas ofta i äldre källor gjutjärnsugnar, men den vanligaste benämningen är dock den något inadekvata järnkakelugn. För att skilja "järnkakelugnar" från vanliga kakelugnar kallades de senare därför "kakelkakelugnar"!

Bergslagskaminerna slog igenom på 1600-talet. Under 1700-talet var de, enligt Linné, vanligt förekommande. De var populärast under 1800-talets första hälft. Ungefär vid sekelskiftet upphörde tillverkningen, men har på senare år återupptagits (fig.2). (Söderström 1982, s.15.)

Fig. 2. Annons i tidningen Land, nr 9 1985.

15 Æ 77

År 1677 flyttade änkan Anna Ericsson på Hinseberg en av sina hyttor från Ringholmen till Jerle Hammar i Nora.

När JERLE BRUK nu levererar order nr 1000 av den legendariska JERLEKAMINEN, är detta bara en bekräftelse på att den gjutjärns-kamin som i sekler värmt bergsmännens hem, alltså värmer även deras hjärtan.

Men så innehåller också den »runda järnkakelugn» som Linné skriver om redan 1746, mellan 200-300 kg prima svenskt gjutjärn.

Jerle Bruk

RING GÄRNA
0587/920 42
Jerle Hammar
713 00 NORA

Kvalitén på kaminerna skiftar starkt, liksom också den konstnärliga utsmyckningen. Det fanns professionella gjutare som med gjutformen på en släde for från hytta till hytta och göt kaminer på beställning (Söderström 1982, s. 15). De enklare varianterna har nog tillverkats av lokala entusiaster. Det förekommer också mera konstfullt ornerade kaminer, ofta med monogram och tillverkningsår, och ibland lade man också in tillverkarens namn i gjutformen (Gödel 1937, s. 74 f). Äkta kakelugnar ansågs dock finare och man försökte i många fall efterlikna dessa i formgivningen. I rika bergsmansgårdar lät man många gånger sätta in riktiga kakelugnar redan på 1700-talet, åtminstone i salen (Karman 1974, s. 261 ff).

6.2.2 Slagg som byggnadsmaterial

Ytterligare ett karakteristiskt inslag i byggnader runtom i Bergslagen, inte bara på bergsmansgårdarna, är slagg som byggnadsmaterial. Ibland användes slaggkross, d v s oregelbundna slaggstycken, tillsammans med kalkbruk i husbyggen. Många gånger kan man se slaggkrossen i kombination med både tegel och gråsten i en och samma vägg. Slaggkrossen användes också flitigt som vägfyllning. (Edlund 1980, s. 42.)

Slaggen kunde även gjutas till avlånga fyrkantiga block som kallas sindersten eller slaggtegel. Blocken användes på samma sätt som tegel och kunde alltså muras i förband. De var dock betydligt större än vanligt tegel. Slaggteglet användes bl a till grunder i bostadshus och till väggar i ladugårdar (oftast bara i undervåningen). I jordkällare förekommer både valv och väggar av slaggtegel. Det var också ett lämpligt byggnadsmaterial i smedjor på grund av brandsäkerheten. Hyttor, kolhus och andra byggnader vid de gamla brukena byggdes, åtminstone delvis, ofta av slaggtegel.

Trots att slaggen var en avfallsprodukt vid järnhanteringen kunde slaggteglet användas även i representativa byggnader. Genom den glasartade ytan med färgskiftningar i blått, blågrönt och grönt fick slaggteglet också en dekorativ funktion. Ett fint exempel på detta är de tornliknande slaggstenspaviljongerna vid Ängelsbergs herrgård, uppförda omkring 1780 (Nisbeth 1975, s. 33).

På begäran från brukande bergsman skulle masmästaren, enligt masmästarordningen från 1766, kunna tillverka formgjutet slaggtegel (Edlund 1980, s. 42).

Slaggteglet lär även ha kommit till användning som värmekälla i hyttkamrarna. Närboende hyttarbetare och bergsmän fraktade vintertid också hem glödande slaggstenar för bostadsuppvärmning. Ibland göt man in järnkrokar i slaggen för att underlätta transporten. På järnskodda slädar drog man sedan hem de glödande klumparna. (Edlund 1980, s. 42 f; Gödel 1937, s. 72.)

7 DRÄKT OCH INSIGNIER

7.1 Bergsmansdräkten

Bergsmännens roll som en stolt och udda yrkesgrupp avspeglade sig förutom i byggnadskulturen också i dräktskicket.

Under 1700-talet utvecklades den s k bergsmansdräkten. Sitt ursprung hade dräkten i de dåtida allmogedräkterna, men var till karaktären stramare än dessa. Dräkten bestod av en långrock av 1700-talstyp, lik de välkända Rättviksrockarna, tillverkad av svart vadmal som senare ersattes av finare kläde bl a hos de bergsmän som hamnade i riksdagen. Rocken hade ståndkrage och knäpptes vanligen med hakar och hyskor, men även rockar med knappar och knapphål förekom. Ideallängden på rocken tycks ha varit i knähöjd eller något längre och ryggsidan skulle vara uppskuren nedanför midjan. Skörten försågs ibland med fickor. De färgglada västarna och byxorna i allmogedräkterna ersattes av allvarsammare svarta västar och svarta knäbyxor av köpetyg. I senare tid ersattes knäbyxorna ibland av svarta långbyxor. (Resare 1977, s. 67; Sahlin 1928, s. 184 ff.)

Dräkten var vanligt förekommande under hela 1800-talet och användes även en bit in på 1900-talet i högtidliga sammanhang. I stort behöll den sin form under hela perioden, men naturligtvis förekom vissa lokala skillnader och en viss anpassning till rådande mode. I en beskrivning från 1920-talet påpekas att till dräkten skulle bäras blå stickade långstrumpor, knäbyxorna skulle ha silverspännen och på huvudet skulle en låg, storbrättig, svart filthatt bäras. (Sahlin 1928, s. 184 ff.)

Bergsmansdräkten är unik i svensk dräkttradition då den överlevde det allmänna folkdräktsbruket med ca ett halvt sekel (bortsett från det nyvaknade intresset för socken- och landskapsdräkter). Dräkten överlevde också den Svenska dräkten, vilken bl a Bergskollegii tjänstemän skulle bära enligt ett kungligt påbud från 1778. Vidare blev bergsmansdräkten mer seglivad än den officiella brukspatronsuniformen, av konungen gillad och stadfästad 1817. Den senare dräkten är dock än idag inte formellt avskaffad. (Resare 1977, s. 67.)

I Norge, där bergsmansdräkter också förekom, hörde till dräkten en lustig detalj, det s k aschlädret. Det kan beskrivas som ett bak- och framvänt förkläde. Aschlädret kom ursprungligen från Tyskland där det utgjorde en statussymbol för de yrkesstolta bergsmännen. Om en tysk bergsman misskötte sig kunde han bli frändömd rätten att bära sitt aschläder. Att aschlädret inte förekommit i den svenska bergsmansdräkten anses bero på att den svenska bergshanteringen under lång tid utvecklats inom landet, medan den norska bergshanteringen påverkades av invandrade tyska bergsmän. I Tyskland hade aschlädret en praktisk funktion då man tog sig ned i gruvorna genom att rutscha på baken, medan man i Sverige löst nedstigningarna på annat sätt. (Resare 1977, s. 65.)

Sista gången bergsmansdräkten förekom i större sammanhang i Sverige var vid det stora Bondetåget i februari 1914. Då hade emellertid bergsmännen redan spelat ut sin roll inom bergshanteringen. Förklaringen till att dräkttraditionen blev så långlivad hos bergsmännen ligger antagligen i att de bestod av en relativt liten grupp som socialt och ekonomiskt stod i en särställning i det svenska samhället (Resare 1977, s. 67). Bidragande till dräktens bevarande var troligen också en allmänt konservativ hållning hos bergsmännen under 1700- och 1800-talen, en period då bergsmannakåren utkämpade en ojämn kamp mot de kapitalstarkare bruken med rationell stordrift.

Genom den tidigare nämnda resolutionen av den 15 november 1664 förbjöds hammarpatroner, bruksförvaltare eller andra ståndspersoner att för sina bruks räkning uppköpa bergsmanshemman. Myndigheterna ansåg att sådana köp skulle leda till att bergsmanshyttorna ödelades. Det var dock svårt att avgöra om en person skulle betraktas som bergsman eller ståndsperson, och Bergskollegiet frångick många gånger de regler som gällde. Bergsmännen kämpade för sina rättigheter och vid åtminstone ett känt tillfälle användes bergsmansdräkten som vapen i denna kamp. Bergskollegiet hade i en resolution av den 3 juni 1761 gett en man vid namn Isak Fischer rätten att kalla sig bergsman och därigenom bruka de bergsmansegendomar han blivit ägare till. Mot detta protesterade en bergsman: "ty han Fischer framträdde icke i bergsmansdräkt inför häradstinget (den 9 febr. 1762) utan med peruk på huvudet och knappar i rocken, och dessutom lät han titulera sig bokhållare". (Norberg 1934, s. 64.)

7.2 Bergsmansyxor

I samband med bergsmansdräkter omnämns ibland bergsmansyxor eller bergsmanskäppar. I Norden förekommer två huvudtyper. Den norska, som förekommit i trakterna kring Kongsberg (silvergruvor) och Rörös (koppargruvor), anses ha sina förebilder i silverdistriktet kring Freiberg i Sachsen där de användes redan under medeltiden. Yxtypen anses ha utvecklats från ett stickvapen. På ovansidan av yxbladet förekommer en vass spets av varierande längd. (Ambrosiani 1930, s. 21.)

Den svenska bergsmansyxan saknar, med något enstaka undantag, ovan nämnda spets. Möjligen har en spets funnits på de tidigaste svenska modellerna, men de äldsta bevarade yxorna i Sverige är från 1600-talet och kan då typologiskt ha genomgått stora förändringar under de åtminstone 300 år som gått sedan tyska bergsmän etablerade sig i Stora Kopparberg. Förebilden för de svenska bergsmansyxorna kan också ha varit ett hugg- eller slagvapen eller -verktyg. Så gott som samtliga svenska yxor har i nacken en hammare eller ett rudiment av en dylik. Själva yxan har i de flesta fall formen av en skäggyxa. "Skäggets" storlek varierar mycket. (Ambrosiani 1930, s. 21 och 39 f.)

De i Sverige påträffade yxorna tycks i samtliga fall ha fungerat som käppkrycka. De äldsta avbildningarna finns på gruvkartor från Stora Kopparberg från 1600-talets senare hälft. Det tidigaste litterära omnämmandet finns i en reseskildring av A de la Motroy som 1716 skriver: "Gruvförmännen vid Sala gruva bära en sorts liten yxa, fastsatt i en käpp." (Ambrosiani 1930, s. 40 och 47.)

Ambrosiani menar att endast vissa personer varit berättigade att bära bergsmansyxor och att de utgjorde ett värdighetstecken. Användandet anser han också begränsat till de ädlare bergverken. (Ambrosiani 1930, s. 47.)

I Tyskland, Polen och Norge sprems bruket att bära bergsmanskäppar till en bredare allmänhet och blev något av en statussymbol (Ambrosiani 1930, s. 39).

En viss spridning i bergsmanskäpparnas användning skedde troligen

också i Sverige. Ambrosiani nämner att allmogen hade enkla yxor av järn, vanligen utan dekorationer. De egentliga bergsmansyxorna är av stål eller mässing eller av mässing med hammare och egg av stål. Somliga är delvis förgyllda medan andra har inläggningar av pärlmor eller ädla träslag. Punsade eller graverade ornament är vanliga på yxor från 1700-talet. Motiven kan bestå av blomrankor, bergsmän i arbete eller bibliska motiv. Ofta förekommande är dalpilarna. Vanligt är också ortnamn, ägarens namn eller initialer samt årtal. Ibland förekommer längre inskriptioner, t ex bibelspråk (fig. 3). 1800-talets bergsmansyxor anser Ambrosiani är så degenererade att han ej tagit med dem i sin beskrivning. (Ambrosiani 1930, s. 49; Resare 1977, s. 65.)

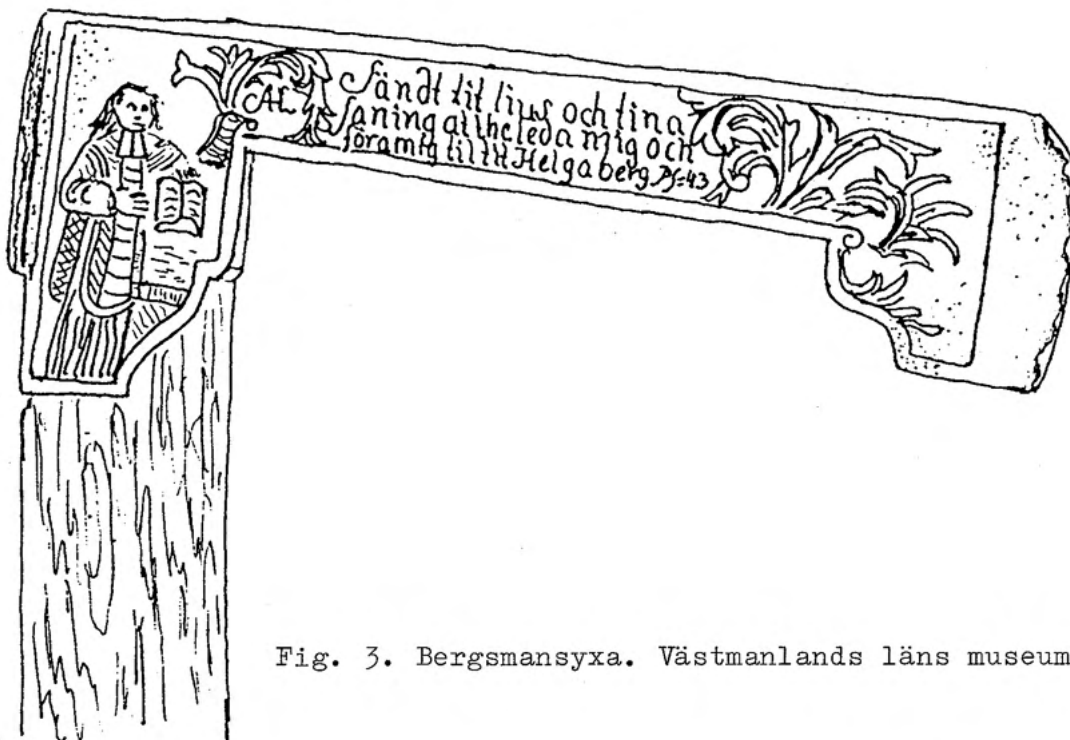

Fig. 3. Bergsmansyxa. Västmanlands läns museum.

8 FESTTRADITIONER

Speciella festtraditioner hos bergsmännen finns tyvärr inte omtalade på så många ställen i bergsbrukslitteraturen. Det kan kanske ha sin förklaring i att driften vid bergsmännens hyttor var starkt säsongsbetonad och ibland endast pågick i några veckor årligen, om man överhuvudtaget blåste varje år. Hyttdriften utgjorde alltså endast en liten del av bergsmännens och deras anställdas arbetsår. Därför har det säkert inte funnits utrymme för så mycket festande i samband med bergsbruket. Speciella fester förknippade med gruvdriften har jag inte funnit några uppgifter om.

De fester som bergsmännen, deras anställda och anhöriga firade under resten av året är de samma som hos den övriga bondebefolkningen och därför utelämnar jag dessa helt. Arbetsfester efter en avslutad period av ett speciellt arbete har som bekant varit vanliga i många sammanhang.

Den stora festen för folket vid hyttorna var den som firades när blåsningssäsongen var över. Man upphörde med att fylla masugnen med kol, kalk och malm och ägnade sig endast åt att tappa ur järn och slagg tills ugnen var tömd. "Drevet" eller "drevommen" gick. Detta moment tog i regel ett par dygn och sysselsatte endast ett par man. Då masugnen ofta gick för en bergsmans räkning per dag eller dygn, efter ett löpande schema, blev några bergsmän klara före de övriga. På vissa platser ställde varje bergsman, som blivit klar med sin blåsning, till med en mindre fest och arbetarna fick lite ledighet. Den bergsman som inte bjöd på mat och brännvin i bergsmansgården blev inte populär. (Nilsson 1944, s. 231 f.)

Den stora festen firade man emellertid först när samtliga bergsmän var färdiga, sista utslaget gjorts, stället rensats och vattenhjulet som drev blåsbälgarna stannat.

Drevdans, drevöl, drevkalas, hyttkalas eller hyttslut - namnet på festen är många och den tycks ha varit organiserad på skiftande sätt. Antingen stod en bergsman för kalaset för hela hyttlagets räkning enligt ett löpande system eller så ordnade samtliga bergsmän gemensamt varje fest. Största delen av festen försiggick troligen utom-

hus. Det var dock vanligt att man dukade upp i hyttkammaren som dagen till ära blivit ordentligt rengjord och ofta nykalkats, vilket säkert var välbehövligt efter en blåsningsssäsong. Blommor och lövruskor prydde byggnaderna vid hyttbacken, då festen ofta firades strax före midsommar. (Gödel 1937, s. 77 f; Nilsson 1944, s. 231.)

På en del platser hölls festerna i och omkring någon av bergsmansgårdarna istället för på hyttbacken. Alla invånare i byn var välkomna att delta i festligheterna och ofta var det även fritt fram för folket i grannbyarna.

Under 1700-talet, och eventuellt tidigare, kunde drevölen pågå i flera dygn i sträck. Eftersom man utöver hyttbruk också hade jordbruk och boskapsskötsel att tänka på gick det dock egentligen inte an att låta tjänstefolket supa i flera dagar. År 1783 kom en förordning från bergstingsrätten som sade att: "Vid vite af 8 riksdal. 16 skilling förbjudes de hit intils uti flere dagar brukade dreföhl, och förklarar den till 1 riksdalers plikt förfallen, hvilken lämnar sine barn och tjenstefolk längre ledighet, än den dag hyttehjulet afstadnar." (Gödel 1937, s. 78 f.)

Förordningen lär inte ha följts så noga. Hyttarbetarna fortsatte festandet, men nu i s k "kringgång". Man förväntade sig då både mat och dryck hos de brukande bergsmännen, som nu alltså inte var aktiva festarrangörer utan mera passivt bidrog till att upprätthålla festtraditionerna. För att slippa ifrån både drevöl och kringgång kunde man göra upp med hyttarbetarna att de om de avstod från festandet istället skulle få en gratifikation på 3 rdr rgs. Från 1833 och ca tjugo år framåt tillämpades detta system vid Västgöthyttan. (Gödel 1937, s. 79.)

Under 1800-talets senare hälft tycks man ha övergått till s k samman-skottsfester, eller vad vi idag kallar knytkalas. Bergsmännen lämnade då tillsammans med övriga festdeltagare sina bidrag efter förmåga. Mat och dryck fanns i mängder. Man slaktade något djur och bakade bröd, även kaffebröd. Det dracks öl, kaffe och brännvin. Ibland bjöds det också på glögg tillverkad av brännvin, socker, sirap, och kryddor. Glöggen fanns tillgänglig hela natten. Dagen efter gick man omkring i gårdarna och bjöd på det som fanns kvar i glöggkitteln. Man förnäntade sig då att få ett bidrag till festkassan och något

till spelmannen som följde med. (Gödel 1937, s. 78.)

Så småningom utökades driften vid de hyttor som inte drabbades av nedläggning. Från att ha blåst kanske några veckor per år kunde man nu på en del ställen hålla hyttan igång flera år i sträck. Detta medförde att drevölet som firats vid arbetssäsongens slut inte längre kunde motiveras. (Gödel 1937, s. 79.)

Utan att göra det hårda och smutsiga hyttarbetet till någon idyllisk tillvaro tror jag att man även kan hitta ytterligare en förklaring till festernas försvinnande. Vid de tidigare brukade hyttorna, med relativt korta blåsningssäsonger, utgjorde hyttarbetet endast en liten del av ett omväxlande arbetsår. Detta gällde såväl ägaren-arbetsgivaren, d v s bergsmannen, som hyttarbetarna. Vidare deltog bergsmannen själv som kroppsarbetare tillsammans med sina drängar. Jag tror att detta kan ha skapat en intimitet som ökade, om inte arbetsglädjen så i alla fall, arbetsgemenskapen. Denna gemenskap gick förlorad i och med åretrunddriftens införande. Arbetsåret blev monotont för hyttarbetarna då samma arbetsmoment utfördes både dygnet och året runt. Bergsmännen, å sin sida, utvecklades som ägare till att mer och mer likna brukspatroner eller industriidkare, fjärmade från det hårda arbetet i hyttor och gruvor.

Utöver drevölet, som hela byn deltog i, så hade bergsmännen alltid en egen liten fest i samband med hyttstämman (Erixon 1930, s. 60). Den gick till under lugnare former men en och annan Uddevallare eller korial (stavningen varierar) slank genom struparna. Uddevallare var en kaffekask. Uttrycket är vanligt i trakten kring Uddevalla och letade sig rimligen upp till Bergslagen genom de livliga järntransporterna från Värmland via Väneren till exporthamnarna på västkusten. Korial eller korialare kunde vara antingen en sup eller en kaffekask. En förklaring till begreppet korial är att det finns en dryck, i norra Frankrike, som kallas "cordial" (hjärtlig). Drycken är en styrketår för hjärtat. Jag förmodar att uttrycket kan ha kommit med de fransktalande valloner som inkallades till de svenska järnbruken under 1600-talet. (Berggren 1981, s. 226.)

Att ta "bergsmansexamen" var en skämtsam beteckning på förmågan att ta många supar i Bergslagen. Buden om provens storlek är skiftande,

"lilla bergsmansexamen" tycks ha bestått av från tre till sexton supar medan "stora bergsmansexamen" bestod av det dubbla antalet. Storleken på glaset torde ha varierat. Supandet kunde följas av vandring runt bordet, balansgång och prov på verbal förmåga innan "abiturienterna" fick godkänt. (Berggren 1981, s. 225 f.)

9 SAMMANFATTNING

Bergsmännen spelade en viktig roll i Sveriges ekonomi under den ungefärliga perioden 1300-1850 som producenter av landets kanske viktigaste exportvaror, framför allt järn och koppar. Deras verksamhet reglerades, ibland hårt, av staten. Under vissa perioder omhuldades och skyddades bergsmännens verksamhet av myndigheterna medan den under andra tider motarbetades. Då verksamheten byggde på en hantverksmässig produktion i relativt liten skala, och skötes vid sidan av jordbruk och boskapsskötsel, saknades förutsättningar för en rationell stordrift.

Genom ökade krav på tekniskt kunnande, energihushållning, kvalitet på den framställda produkten och produktionsökning fick bergsmännen allt svårare att konkurrera med brukspatroner och andra ståndspersoner som intresserade sig för bergshantering. De senare kunde genom större ekonomiska resurser investera i större anläggningar där den senaste tekniken utnyttjades.

Stångjärnssmidet var det mest lönande ledet i järnproduktionen och det var också detta led bergsmännen först fick släppa ifrån sig, delvis av bränsleekonomiska skäl.

Bergsmännen representerade ett vanligt näringsmönster inom svensk bondenäring, bortsett från de rena slättbönderna. Vid sidan av jordbruk och boskapsskötsel har man ofta bedrivit ytterligare någon näring, t ex fiske, seglation eller småhantverk. Ekonomiska, politiska och befolkningsmässiga orsaker har styrt tiden, intresset och investeringarna i dessa "binärningar". Säsongsarbeten har varit vanliga. Kanske hade bergsmännen det mest omväxlande arbetsåret med bl a kolning, gruvbrytning, tackjärnsblåsning och många gånger också stångjärnssmide vid sidan av bondesysslorna.

I ekonomiskt gynnsamma tider kunde bergsmännen samla på sig betydande förmögenheter. Detta resulterade i den bergsmanskultur som växte fram i Bergslagen med bl a ett speciellt dräktskick och en egen byggnadskultur.

De fysiska spår som idag finns kvar av denna kultur är få. I en del

byar ligger gårdarna kvar runt den plats vid vattenfallet där hyttan eller hammaren en gång låg. Enstaka boningshus har kvar sina karakteristiska järnskorstenar och interiörer med vägg- och takmålningar efter olika tiders stilideal. De för Bergslagen typiska gjutjärnskaaminerna står ibland kvar på ursprunglig plats i husen.

Idag lever många bergsmansättlingar på jordbruk och framför allt skogsbruk.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Agorelius, U., 1962. Något om äldre byggnadssätt i Grythyttan. (GIOB 13 s. 30-32.)
- Ambrosiani, S., 1930. Bergsmansyxor och bergsmanskäppar i Norden. (MHF 2 s. 21-49.)
- Arnstberg, K-O., 1974. Livsdals by i Norbergs socken. (Nb s. 115-134)
- Berggren, B., 1981. Sällsamheter i Västmanland. Stockholm.
- Boëthius, B., 1941. Bergslagen. (STF 1941 s. 227-245.)
- Boëthius, B., 1951. Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Stockholm. (Den svenska arbetarklassens historia.)
- Edlund, L., 1980. Arbetet vid Pershytte masugn. (BB s. 31-54.)
- Eriksson, G., 1955. Bruksdöden i Bergslagen efter år 1850. Stockholm. (Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie 15.)
- Eriksson, Naemi, /1978/. Där järn bröt bygd. Nora. (Hembygdsföreningen Noraskogs skriftserie 9.)
- Erixon, S., 1930. En bergsmansby. (Svenska kulturbilder./Äldre följd/ 2. Stockholm, s. 29-66.)
- Erixon, S., 1941. Strövtåg i svenska bygder. Malmö.
- Erixon, S., 1982 (1947). Svensk byggnadskultur. Lund.
- Furuskog, J., 1948. I bergslag och bruksbygd. (STF 1948 s. 129-168.)
- Granlund, J., 1944. Landsbygden. (Arbetaren i helg och söcken 2. Vardag och fest. Stockholm, s. 61-114.) (Den svenska arbetarklassens historia.)
- Granlund, J., 1945. Greksåsars bergsmän i hyttlag och gruvlag. (Meddelanden från Föreningen Örebro läns Museum 14. Örebro, s. 143-199.)
- Gödel, V., 1937. Bergsmansliv på 1870-talet. Stockholm.
- Hannerberg, D., 1947. Osmundsvikten. (MHF 16 s. 5-23.)
- Hannerberg, D., 1981. Osmundsjärn. (KL 13 sp. 43-45.)
- Heckscher, E.F., 1980 (1947). Svenskt arbete och liv. Stockholm.
- Hellspong, M., 1974. Bruk och industrisamhällen. (Hellspong, M. & Löfgren, O. Land och stad. Lund, s. 143-178.)
- Industriminnen, 1979. Red./av/ Nisser, Marie. Stockholm.
- Justrell, B., 1974. Norberg under 500 år. (Nb s. 47-82.)
- Karman, Christina, 1974. Något om bergsmän och bergsmansgårdar. (Nb s. 260-269.)

- Kihl, G., 1974 a. Bråfors - en bergsmansby. (Nb s. 135-145.)
- Kihl, G., 1974 b. Handel och hantverk i Norbergs by och socken.
(Nb s. 90-114.)
- Kumlien, K., 1981. Järns katt. (KL 8 sp. 61.)
- Linderholm, H., 1982. Där bergsman var kung. Stockholm.
- Naumann, E., 1922. Södra och mellersta Sveriges sjö- och myrmalmer.
(Sveriges geologiska undersökning ser. C 297.)
- Nilsson/Eskeröd/, A., 1944. Festseder och fritidssysslor. (Arbetaren i helg och söcken, 2. Vardag och fest. Stockholm, s. 203-250.)
(Den svenska arbetarklassens historia.)
- Nisbeth, Å., 1975. Bebyggelse vid Engelsbergs bruk. (Västmanlands fornminnesförenings årskrift 53. Västerås, s. 24-46.)
- Norberg, P., 1934. Bidrag till Engelsbergs bruks historia. /Stockholm./
- Olsson, Marianne, 1959. Möbleringen hos bergsmännen i Noraskog.
(BB s. 55-83.)
- Olsson, Marianne, 1962. Bergsmansgården Älgviken. (GIOB 13 s. 33-34.)
- Olsson, R., 1949. Norrländskt sågverksliv. Stockholm.
- Pettersson, T. J-E., 1982. Myrjärnshanteringens storhetstid och nedgång. (Myrjärn och smide. Malung, s. 122-137.) (Lima och Transtrand. Ur två socknars historia 1.)
- Resare, Ann, 1977. Arbets- och festdräkt hos bergsmän. (Jernkontorets annaler 161:3. Stockholm, s. 64-67.)
- Sahlin, C., 1928. Brukspatronsuniformen och bergsmansdräkten. (MHF 1 s. 177-188.)
- Ström, E. T., 1956. Hällefors och Grythytte bergslag. Stockholm. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 16.)
- Ström, E. T., 1957. Hyttebruket i Gryhyttan. (GIOB 4 s. 26-32.)
- Söderberg, T., 1948. Bergsmän och brukspatroner i svenskt samhällsliv. Stockholm. (Det levande förflutna. Svenska historiska föreningens Folkskrifter 12.)
- Söderberg, T., 1953. Det svenska bergsbrukets utbildning. (Från trä till stål. Stockholm, s. 187-208.) (Nordisk kultur 14.)
- Söderström, Ingvor, 1982. Kaminen som fick ett eget museum! (Örebro-Kuriren 17 juni 1982, s. 15.)
- Tillhagen, C-H., 1981. Järnet och människorna. Stockholm.

Förkortningar

- BB - Från Bergslag och Bondebygd. Örebro läns hembygdsförbunds årsbok.
- GIOB - Grythyttan i ord och bild. Skriftserie utgiven av Grythyttans kommun och hembygdsförening.
- KL - Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Tryckort Viborg.
- MHF - Med hammare och fackla. Årsbok utgiven av Sancte Örjens Gille.
- Nb - Norbergsboken. En sockenbeskrivning. Red. Göran Kihl. Utg. av Norbergs kommun. Norberg 1974.
- STF - Svenska Turistföreningens årsskrift. Stockholm.